

Bevezetés a homoszexualizálás tudományába*

Takács Judit

Előhang

1995 augusztusában Czeizel Endre genetikus amerikai forrásokra hivatkozva beszámolt a „homoszexualitás génjének” azonosításáról: „A homoszexuálisoknak mások a génjeik, más az agyuk, és más a szexuális orientációjuk. Ezekről ők természetesen nem tehetnek, ilyenek születtek” (Czeizel 1995: 5). Buda Béla pszichiáter viszont így érvelt még 1978-ban, mintegy megelőlegezve a választ a majdnem két évtizeddel későbbi állítólagos fölfedezésre: a „biológiai eredet ellen szól a homoszexuális viselkedés igen nagy sokrétűsége, varianciája” (Buda 1978: 327).

Czeizel Endre szakterülete egyik vélt újdonságát osztotta meg a magyar közönséggel. A homoszexualitás genetikai meghatározottságának gondolatával játszadozva azonban elfoghat bennünket egyfajta tehetetlenség érzete: az emberiség nagyobb része heteroszexuális, kisebb része homoszexuális, de senki nem tehet semmiről. Mindez sokak számára valószínűleg azt az üzenetet is hordozza, hogy nincs sok tennivalónk ezekkel az állapotokkal kapcsolatosan. A genetikus olyan statikus világot vázol föl, melyben a rendszerbe nem illő anomáliák léte azzal magyarázható, hogy még nem értünk pontosan minden rendezőelvet. Buda Béla viszont a kilencvenes évek végén sem használja a genetikai érveket. Egy nemrég megjelent írásában azt fejtegeti, hogy a homoszexualitás tulajdonképpen „valamiféle kompromisszumos lelki megoldás”, maga is fejlődés terméke, amolyan vészkijárat arra az esetre, ha a heteroszexuális fejlődés valahol megakad (Buda 1997: 310). A pszichiáter a változás (fejlődés, tanulás) lehetőségéről beszél, de szigorú pszichikai – vagy inkább pszichoszexuális – keretek között. Bár a homoszexualitás alapkontextusa itt mégis inkább „a szexualitás egész lélektani szerkezetének fejletlenségével” vagy az „elmaradt pszichoszexuális fejlődéssel” jellemezhető, ami a „normális heteroszexuális viselkedés kibontakozásának elmaradására” vezethető vissza (vö. Buda 1997: 304, 323, 304).

Czeizel megállapítása olyan esszencialista érvekkel rokonítható, melyek nem csak az orvosi és szexológiai diskurzusban köszönnek vissza, hanem a melegek saját identitásukról alkotott véleményében is. Bár az esszencialista nézetek alapvetően statikusak, koronként mégis változhatnak, hiszen előfordulhat, hogy a homoszexualitáshoz kapcsolódó társadalmi-kulturális reprezentációk közül egy adott kor mást tekint természetesnek és lényegileg változatlanak, mint egy másik. A koronként változó esszencializmusok pedig külső néző-

* A tanulmány a *Research Support Scheme* támogatásának fölhasználásával készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Vörös Miklósnak kritikai észrevételeiért és a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségével.

pontból már vizsgálhatók társadalmi és kulturális konstrukciókként. A pszichiáter érvelése viszont, noha egy adott paradigmán belül marad, meghatározott elméleti keretek között lehetőséget kínál arra, hogy nyomon kövessük a homoszexualitás kategóriáinak egymást követő megkonstruálását. Ezen az alapon fölmerülhet az igény az egyes szaktudományos terek – foucault-i értelemben vett – genealógiai vizsgálatára is: hiszen azáltal, hogy a homoszexualitás például a pszichiátriai és különösképpen a pszichoanalitikus érdeklődés tárgyává válik, a köréje formálódó elméleti kereteket is érdemes lesz vizsgálni.

Ez a tanulmány éppen erre tesz kísérletet: sorra vesz olyan tudományos kategóriákat, melyek meghatározták a modern homoszexualitásról való közgondolkodást, és befolyásolták a melegek önértékelését és identitását is. Noha homoszexuális tapasztalat és magatartásforma mindig is létezett, az egyes modern melegidentitások a szaktudományok által megfogalmazott és társadalmilag újratermelt kategóriák körül kristályosodtak ki. Homoszexualizálásnak nevezem azt a folyamatot, melyben a képlékeny és reflektálatlan tapasztalatot először tudományos kategóriákba rendezték, amely ezután előidézte az érintett személyek homoszexuálissá válását is: a homoszexualitás tudatosodását a homoszexuális alanyokban. A homoszexualizálás tudománya tehát elvileg a homoszexualitás kategóriái létrehozásának folyamatát elemző, nem pedig a homoszexuális alanyok tapasztalatait és magatartásformáit kutató tudomány. Ez a tudományág Magyarországon még nem létezik, ezért azt vizsgálom, mivel foglalkozna, ha létezne.

Elméleti keretek és kötöttségek

A homoszexualizálás tudományának kutatója egy jelenség vizsgálatakor sokszor szembe-sülhet a különféle szaktudományok által fölsorakoztatott, egymásnak ellentmondó megközelítésekkel, melyeket lehetőleg egységes keretbe kellene foglalnia. Ellentmondások azonban nemcsak a tudományos álláspontok között létezhetnek, hanem az egyes személyekre vonatkoztatva is: a melegidentitások alkotóelemei között éppúgy találhatók esszencialista utalások („régóta tudom, hogy más vagyok”, „így születtem”), mint társadalmi-kulturális konstrukciók (a társadalmi intoleranciára¹ és az ún. beleegyezési korhatárban megnyilvánuló jogi diszkriminációra² adott válaszok vagy a meleg szubkultúra hatásai).

A homoszexualitás társadalmi kategorizációjának alapja elvileg két, egymásnak ellentmondó felfogás, a homoszexualitást *állapotként*, illetve *szerepként* értelmező megközelítés. Az állapotelmélet szerint a homoszexualitás természetesen (biológiailag, pszichológiailag) meghatározott állapot, míg a szerepelméletben a homoszexualitás bizonyos társadalmi elvárásoknak megfelelő, társadalmilag meghatározott szerep, mely az adott történeti és kulturális környezet függvényében változhat. Az állapotelmélet egyik legfontosabb vonása az, hogy fontos kategóriákat kínál a társadalmi ellenőrzőrendszer számára, mert jól elkülöníthetővé teszi a megengedhető viselkedést a megengedhetetlentől (vö. McIntosh 1992). A szerepelmélet ilyen módon való alkalmazását viszont gátolja a homoszexuális szerep változékonysága.

1 A társadalmi intolerancia megnyilvánulására jó példa hozható Farkas Adrienne „Provokátorok farsangja” című cikkéből: „A homoszexualitás »normálissá« tétele egy bizonytalan lelkiállapotú nemzetnél [...] azért még súlyosabb, mint a többi kulturális agresszió, mert a társadalom biológiai életben maradását közvetlenül is veszélyezteti” (*Demokrata*, 1996. február 29., 39. oldal).

2 Magyarországon a szexuális kapcsolatok büntethetőségének egyik alappillére a beleegyezési korhatár, ami azonos nemű partnerek esetén 18, nem azonos nemű partnerek esetén viszont 14 év.

A homoszexualitással kapcsolatos kutatás ennek megfelelően alapvetően két nagy csoportba osztható. Az egyik a homoszexualitást *veleszületett adottságként* közelíti meg. Ebben az esetben nyilvánvaló a meghatározott eredet elfogadása: valaki azért homoszexuális, mert ilyennek született, illetve bizonyos jellegzetességei egyes, a társadalom többségében nem tapasztalható rendellenességek következtében csak így alakulhattak. Idetartoznak a prenatális, hormonális, agyi, genetikai, illetve bizonyos pszichikai elváltozásokkal érvelő eredetmagyarázatok. A másik csoport a homoszexualitást *társadalmi konstrukcióként* értékeli. A konstrukció jelentése az adott társadalom értelmezésétől függ. Az egyértelműen meghatározható eredet keresése ebben a megközelítésben mellékes probléma: sokkal jelentősebb a jelenség értelmezése az adott kontextusban. A kérdés tehát nem az, hogy valaki miért homoszexuális, hanem az, mit jelent homoszexuálisnak lenni egy adott környezetben.

Ezek után azt gondolhatnánk, hogy a homoszexualitással, illetve a melegidentitásokkal foglalkozó kutató munkáját egy nem föltétlenül tudatos választás alapozza meg: intuíciójának és kulturális háttérének megfelelően vagy az állapotelmélet, vagy a szerepelmélet mellett teszi le a voksot, mielőtt konkrét tudományos szakterületét megválasztaná. A homoszexualizálás kutatójának viszont együttesen, minél több lehetőséget sorra véve kell vizsgálnia a rendelkezésre álló értelmezési kereteket: azt kell nyomon követnie, illetve kiderítenie, milyen anyagokból és formákból építkeztek a homoszexualitással kapcsolatba hozható tudományágak, amikor létrehozták saját homoszexuális tárgyait és alanyait.³ Hiszen a homoszexuális tétel tárgyai és a homoszexuális válás alanyai töltik fel élettel a különféle társadalmakra és kultúrákra jellemző homoszexualitás-kategóriákat, ezek vannak jelen közvetve vagy közvetlenül a mindennapokban, és ezek válhatnak az egyéni melegidentitások kiinduló és későbbi viszonyítási pontjaivá.

Homoszexualitás: a szó és a társadalmi kategória megjelenése

Ha identitásformáló tényezőknek nevezzük az egyénnek egy társadalmi kategóriával kapcsolatban önmagáról alkotott rendezett önértékelési készleteit és az ehhez kapcsolódó érzéseket (vö. Cass 1984), akkor a melegidentitás, illetve a személyes identitás melegségnek szentelt szelete olyan önértékelést jelent, melyet az egyén a homoszexualitás társadalmi kategóriájával való viszonyával kapcsolatban alakít ki magáról. A melegidentitások kialakulásának előfeltétele tehát a homoszexualitás megnevezése és szavakba öntése, illetve ezen társadalmi kategória létezésének tudatosítása. Ilyen értelemben a homoszexualitás kognitív kategória, és a melegidentitások kialakulásának jelentős akadálya a tabuként kezelés és a meg nem nevezettség, tehát a kognitív elszigeteltség.

Melegidentitásokról ezért csak akkortól kezdve beszélhetünk, amikortól fogva egy társadalomban nevén nevezik és értelmezik a homoszexualitást, vagyis ha társadalmilag megítélik. A homoszexualitás először 1869-ben neveződött néven Karl Maria Benkert *alias* Kertbeny Károly magyar származású német orvos és író egyik, a homoszexuálisok jogaiért szót emelő politikai pamfletjében, aki a görög „homo” és a latin „sexus” szavak összeolvasztásával alkotta meg ezt a mára széles körben elterjedt hibridet (vö. Bullough 1977: 204). A homoszexuális azonban csak egyike volt Kertbeny újításainak, hiszen javaslati kö-

3 Itt hangsúlyozni szeretném, hogy a rendelkezésre álló értelmezési keretokről beszélek. A homoszexualizálás kutatóinak nyilvánvalóan foglalkozniuk kell a „homoszexuális válattal” is, akik viszont – különösen a múltbéli történések dokumentálási nehézségei vagy esetleg más okok miatt – értelmezési keretalkotóként nem mindig állnak rendelkezésre.

zött szerepelt az önkielégítéssel kapcsolatos monoszexuális, az állatokkal üzekedőkre vonatkoztatott heterogenitális, valamint a heteroszexuális kifejezés – ez utóbbi normálszexuális változatban is (vö. Katz 1995: 52). A heteroszexuális terminus ezután Krafft-Ebing *Psychopathia Sexualis* című művében tűnt fel, de a maitól eltérő, „nemzéshez nem vezető perverzió” értelemben, majd angol nyelvterületen is ilyen jelentéssel kezdte meg pályafutását 1892-ben egy chicagói orvosi lap hasábjain (Katz 1995: 19). Korábban, az 1860-as években Karl Heinrich Ulrich német jogász a platóni ihletésű,⁴ férfiként férfira vágyó „urning” elnevezéssel próbálkozott – szemben a nőket vágyó „dioningokkal” (Katz 1995: 51). E kísérlet azonban, hasonlóképpen Carl Westphal berlini pszichiáter 1870-ben megjelent „ellentétes szexuális mentalitású” kifejezéséhez (vö. Haire 1952: 226), ma már csak tudománytörténeti érdekességként említhető.

A homoszexualitás kifejezés meghonosítása előtt a bibliai eredetű szodómiáról, máskor fajtalankodásról vagy perverzióról beszéltek. E szavak világos értelmezése elég nehézkes, ugyanis ezekkel a kifejezésekkel illették alkalmanként a szokásostól eltérő (hetero)szexuális gyakorlatot, illetve a prostitúciót is (Bullough 1977: 36).

Történetileg tehát kezdetben volt az a névtelen, bár a századok alatt jól körülírt magatartásforma, amelyet ma akár homoszexuálisnak is nevezhetünk: cselekvésforma tudatos alany nélkül – más szóval a sajátos szerelmi és szexuális vonzalma miatt társadalmi megkülönböztetettséget megtapasztaló és azt a maga számára tudatosító alany nélkül. Amikor később ezt a magatartásformát homoszexuálisnak kezdték nevezni, fokozatosan kialakult az a képzet is, hogy a homoszexuális egy külön(leges) emberfajta. Michel Foucault az emberek besorolásában ez idő tájt bekövetkezett változásra hívja föl a figyelmet: a szodómia „a tilalmas cselekedetek egyik típusa volt; az elkövetője pusztán jogi alany volt, semmi egyéb. A 19. századi homoszexuális azonban már személyiség” (Foucault 1996: 46). A homoszexuális cselekvésformák tehát fokozatosan homoszexuális egyénekké animálódtak, még hozzá legtöbbször rögtön konkrét alanyként vált ismertté: olyan vizsgálódás és kezelés alanyaként, melyet ma pszichiátriaiainak neveznénk. A hosszas pszichiátriai fennhatóság alóli szabadulás egyik fontos jele volt az Amerikai Pszichiátriai Társaság 1973-as határozata, amelynek alapján a homoszexualitás az Egyesült Államokban lekerült a mentális betegségek listájáról.

Végül mára minden összezavarodott. A mai világban az egyének elvileg szabadon választhatnak a történetileg kialakított identitáskonstrukciók vagy azok elemei közül, de létrehozhatnak olyan egyedi, új identitásformákat is, melyek a társadalom többségének tulajdonított és a tömegmédiá révén is folytonosan megerősített véleményt nem veszik figyelembe. Azt mondhatjuk tehát, hogy ezekből az identitáskonstrukciókból teljesen hiányzik a homoszexualitás társadalmi megítéltsége mint viszonyítási pont. A társadalmi megítélés természetesen nem csak negatívan és elutasítóan értelmezhető. Erre kínál példát Henning Bech dán szociológus ebben a válogatásban közölt tanulmánya, amely a sajátos dán kontextusban a heteroszexualitás és a homoszexualitás megítélésének hasonlóságait (és ennek társadalmi okait) hangsúlyozza. Dániában, Hollandiában és más kitüntetett helyeken mindezt megkönnyíti, hogy olyan antidiszkriminációs törvényi szabályozás működik, amely az alapvető emberi jogok, így a szexuális orientáció szabad választásának tiszteletben tartására épül. Az országok többségének társadalmi gyakorlatában viszont továbbra is a homoszexuális magatartásformák hagyományosan negatív megítéléstípusai a meghatározóak.

4 Részletesebben lásd Platón *Lakoma* című művét.

A bűn–betegség–deviancia triumvirátusa

Az elnevezések változása a társadalmi megítélés változásait tükrözi. Egy 1991-es magyar kérdőíves felmérés a homoszexualitás társadalmi megítélését vizsgálva például öt választható kategóriát kínált a válaszadóknak: bűn, betegség, normaszegés, magánügy, alapvető emberi jog (vö. Tóth 1994).⁵ Ez a fősorolás, különösen a sorrendje, jól illusztrálja a homoszexualitás fogalmához kötődő különféle jelentésváltozatok időbeli alakulását. Mint látni fogjuk, e kategóriák közül az első három jelent olyan negatív megítéléstípust, címkét, amely a homoszexualitás tudományos kategorizációját is áthatotta. Az utóbbi két fogalom azonban, éppen az éles társadalmi megítélés visszaszorulása miatt, a homoszexualitás kategóriájának föllazulásához is vezethet.

A homoszexualitásról azóta vannak rendszeres adataink, amióta társadalmi jelentőségű „ügy” lett belőle. Az első ilyen típusú dokumentáció az inkvizíciónak köszönhető: a jegyzőkönyvekben számtalanszor szerepelt az eretnység magától értetődő kiegészítőjeként a természet elleni bűn, a fajtalanokodás. A középkori törvények ugyanis egyaránt bűnösnek és büntetendőnek ítélték a vallási és a szexuális elhajlást. Az angol nyelvben az eretnység és a homoszexualitás egy töről fakadásának nyomát őrzi a régi latin „bulgarus”-ból, azaz „bolgár” (vagyis a keleti egyház híve) jelentésű szóból eredő „bugger” szó, melynek jelentései között éppúgy megtalálható az eretnek, mint a szodomita és a hasonló érzelmi értéket hordozó pederasztva vagy hitvány alak (vö. Szasz 1971: 164–165).

Foucault szerint a középkori, teológiaiilag meghatározott testiség–bűnbánat diskurzus egysége a tizenkilencedik században robbant szét számtalan specializált (többek között biológiai, orvosi, pszichiátriai, pedagógiai) diskurzusra. Ekkor kezdődött a szexuális élet egyre kimerítőbb szavakba foglalása. A szexuális vágy diskurzussá alakításában központi szerepet játszott a keresztény gyónás intézményéből eredeztethető vallomás mint igazság-előállítási technika. Majd a vallomástechnika vált a szexualitás medikalizált megközelítésének modelljévé, melynek keretein belül a szexualitás olyan problematikus területként definiálódott, amely „természeténél fogva» vonzza a különféle patológiás folyamatokat, és ezért szükségessé teszi a terapeuták, illetve a normalitás útjára visszavezető szakemberek beavatkozását” (Foucault 1996: 73). Nem véletlen, hogy a homoszexualitással mint kóros mentális elváltozással (vagy annak tünetével) kapcsolatos dokumentációk megsűrűsödése éppen a tizenkilencedik század végén kezdődött. A pszichiátriai érdeklődés általánosságban a normálistól eltérő állapot terápiais keretek között megvalósuló normalizálására koncentrált.

A homoszexualitással kapcsolatos normalizálás azonban Freudnál – akinek a munkáiban a homoszexualitás az emberi ösztönélet egyik alapvető alkotórészeként jelent meg – még egészen mást jelentett, mint a későbbi pszichoanalitikusoknál. Freud 1935-ben egy homoszexuális fiáért aggódó anyának a terápiais lehetőségekről írva még azt hangsúlyozza, hogy egy társadalmi életből kiszoruló boldogtalan neurotikus a pszichoanalízis segítségével talán rá tud találni belső békéjére és harmóniájára, függetlenül attól, hogy homoszexuális marad, vagy sem (vö. Freud 1963). A későbbiekben azonban sokkal jellemzőbb lett a terapeuta és a páciens kapcsolatára a társadalmi elvárások hatékony érvényesítésének személyes igény-

⁵ Az 1991-ben végzett kérdőíves felmérés eredményeiből az derült ki, hogy az 530 válaszadó közül a legtöbben (34,9%) normától való eltérésként definiálták a homoszexualitást. Választási gyakoriságban ezután következett a magánügy kategória (31,9%), majd a betegség (23,6%), ezt követte nagyobb lemaradással az alapvető emberi jogként való meghatározás (8,1%), a sort pedig a homoszexualitás bűnként való megítélése zárta (1,5%). Érdekes azonban azt is megjegyezni, hogy a homoszexualitással kapcsolatos kérdésekre a mintában szereplőknek kevesebb mint 35%-a válaszolt mindössze (vö. Tóth 1994: 102, 85).

ként elfogadott kényszere: a homoszexuális páciens problémája, illetve kezelésre váró lelki tünete éppen a bizonyos társadalmi elvárásoknak való megfelelés hiánya volt (vö. Fluckiger 1975). Így Tripp doktorral, a hetvenes évek egyik neves amerikai pszichoterapeutájával egyetértésben elmondható, hogy a homoszexualitás és a pszichoterápia „a lehető legrosszabbat hozták ki egymásból” (Tripp 1975: 232).

Ahogy a pszichiátria fokozatosan a mentális egészség társadalmilag meghatározott normatív fogalma köré rendeződött, úgy az emberi szexualitás céljainak szabad megválasztása mint az egyéni életszervezés elve, egyre korlátozottabbá vált. A homoszexualitás társadalmi státuszának politikai kérdésként való felvetése pedig éppen az emberi szexualitás céljaira vonatkozó, történetileg-társadalmilag meghatározott választás kontextusában lehetséges (vö. Bayer 1981). Herbert Marcuse Freud-interpretációja is a társadalompolitikai dimenzió fontosságára hívja föl a figyelmet, amikor a civilizáció és a szexualitás között feszülő, Freud által megfogalmazott alapkonfliktust – miszerint a szerelmi kapcsolathoz kizárólag két személy együttműködése szükséges és elégséges, míg a civilizáció nagyobb létszámú embercsoportok együttműködésén alapul (Freud 1949: 79–80) – kiegészíti a szexualitás normatív kereteinek politikai-hatalmi kérdésként való felvetésével (vö. Marcuse 1969: 44–48).⁶

A homoszexualitás és a normatív szexualitás viszonya az 1950-es évektől egyre inkább részévé vált a szociológiai érdeklődésnek is, különösen miután kezdett kibontakozni a „deviancia szociológiája” mint önálló szakterület. A devianciakutatás a chicagói város-szociológiai iskola keretein belül indult meg, ahol a kulturális antropológiai indíttatású „új városi etnográfia” módszereivel vizsgálták a meghatározott városrészekre jellemző „társadalmi patológia” jelenségeit. A chicagói iskola devianciafogalma olyan városi átmeneti zónákhoz kötődött, ahol a tiszteletreméltóbb városlakók magatartásnormái kevésbé vagy egyáltalán nem érvényesültek; a deviáns jelenségeket pedig ebben az értelmezési keretben a társadalmi rendezettség és az egységes erkölcsi világkép bomlástermékeinek tekintették. Némileg etnocentrikus etnográfiaik azonban a változatosságot értelmezték rendezetlenségként (vö. Matza 1969: 48), s vizsgálataikkal valójában egy kitüntetett szerepűnek vélt morális világkép viszonylagosságát illusztrálták.

A társadalom morális egységének problematikája közvetett módon szerepelt Robert Mertonnak, a deviancia szociológiája talán legnagyobb hatású kutatójának a munkáiban is. Merton az emberi vágyak és lehetőségek összeegyeztethetlenségével, illetve a kulturális és a társadalmi struktúra⁷ alapvetően ellentmondásos viszonyával magyarázta a deviáns jelenségek kialakulását (vö. Merton 1938, 1968). Ez a magyarázat pedig továbbra is egy egységes kulturális tradícióban gyökerező értékhierarchia működését feltételezte.

A korai elméleti megközelítések logikája szerint a vizsgálódás kiindulópontja a deviáns jelenség volt, ami válaszként ingerelte a társadalmi ellenőrzőrendszert. Ennek az elméle-

6 Marcuse szerint az emberi funkcionálást lehetővé tevő források ritkasága miatt bármilyen lehetséges kielégülés munkavégzést feltételez, de a munkavégzés időszakára (vagyis praktikusán az egész felnőttélet során) a hatékonyság érdekében a gyönyörkeresés felfüggesztendő. Az ember viszont ösztönösen vágyik minél több – a munka világának valóságával összeegyeztethetetlen – élvezetre, így egyetlen racionális megoldásként a gyönyörrelv elnyomása kínálkozik. Marcuse az ösztönökkel kapcsolatos (alap)elnyomástól – mely leginkább abban érhető tetten, ahogy az egész organizmust irányító gyönyörrelv egy specializált átmeneti funkcióra, a reprodukcióra korlátozódik – azonban megkülönböztette azt a fölösleges elnyomástöbbletet, mely olyan meghatározott hatalmi rendszerek civilizációs sajátossága, ahol egy társadalmi csoport saját privilégiumainak fenntartása érdekében szervezi meg a vágyott ritkaságok rendszerét. A szexualitás megregulázásának civilizációs érdekként való freudi felfogásához Marcuse kapitalizmuskritikájában tehát hozzáadódott a szexualitás politikai-hatalmi problémája is.

7 Merton a kulturális struktúrát a normatív értékek többé-kevésbé hierarchizált készleteként, a társadalmi struktúrát pedig a társadalmi kapcsolatok megszervezett készleteként határozza meg.

ti modellnek a kizárólagossága a hatvanas években kezdett megkérdőjeleződni, amikor fölvetődött egy olyan logika érvényességének a lehetősége, amely szerint a társadalmi ellenőrzőrendszer és a deviancia kapcsolata nem egyirányú, hanem bizonyos mértékig kölcsönösen egymástól függő. Edwin Lemert például a devianciát mint a társadalmi kontroll járulékat, illetve termékét vizsgálta, és a deviáns magatartásformák eredeti és következményes okainak megkülönböztetésére bevezette a „másodlagos deviancia” fogalmát. A másodlagos deviancia kialakulásában a deviáns tulajdonságokra és cselekedetekre adott társadalmi válaszreakciók által az egyénnek okozott problémákat hangsúlyozta (vö. Lemert 1975: 1–64). Lemert logikáját követve a deviáns cselekedet elkövetőjét a társadalmi stigmatizáció és annak következményei avatják egy társadalmilag meghatározott erkölcsi típus képviselő deviáns alannyá. Ezen elmélet alkalmazhatóságának példajaként idekapcsolható a szodómia pusztán jogi alanyának Foucault által említett tizenkilencedik századi átváltozása homoszexuális személyiséggé.

A hatvanas évektől a szociológiai vizsgálódás a deviáns magatartás helyett a deviánssá válás folyamatára koncentrált, s meghatározó szerephez jutott a külvilág stigmatizáló és büntető reakcióinak kutatása. Ezzel együtt a vizsgálati tárgykör is nagymértékben kibővült, magában foglalva minden potenciális társadalmi rendzavarót. Így Howard Becker híres meghatározásából kiindulva, miszerint deviáns viselkedés az, amit az emberek annak tartanak (vö. Becker 1963: 9), bátran állítható, hogy deviáns az, aki ezt el is hiszi magáról. Ezek alapján szociológiailag a homoszexualizálás is egyfajta önmegfigyelési és önértelmezési folyamatként definiálható, amelyet a szexuális magatartás önmagában nem határoz meg.

Kenneth Plummer *Szexuális stigma* című könyve tekinthető a homoszexuális válassal foglalkozó első átfogó szociológiai munkának. Itt az interakcionista hagyománynak megfelelően a homoszexualitás nem individuális, hanem társadalmilag interaktív jelenséggéként értelmeződik, és az az alapfeltevés, hogy a homoszexualitás nem érthető meg a homoszexualitást stigmatizáló társadalmi reakcióktól elkülönítve (vö. Plummer 1975: 95). Plummer szerint először tudatosan szexuálisként kell meghatározni valamit ahhoz, hogy az szexuális váljék: vagyis ahelyett, hogy a szexualitás határozná meg a társadalmi létet, a társadalmi jelentések határozzák meg szexualitásunkat (vö. Plummer 1975: 30, 32).

A modern kori homoszexualitás történetét a bűn–betegség–deviancia⁸ triumvirátusa és a körük rendeződött szaktudományos megközelítések uralták. Így a teológiai gyökerű, de előítéletessé vulgarizált erkölcsstan, a pszichiátria, illetve a szociológia szakértői által fölhalmozott tudás alkotta a modern kori homoszexuális-kutatás legfontosabb alapanyagát. A homoszexualitás magánügyként, illetve alapvető emberi jogként való felfogása a másik három lehetőséghez képest sokkal kevésbé szakapparátus- és szakértelemfüggő. Ehelyett itt a többféle szaktudományos eredmény szubjektív mérlegelésével is összekapcsolható egyéni döntéskészség⁹ válik hangsúlyosabbá.

8 E triumvirátusban nem a középkori teológiai diskurzus fennmaradására utalva szerepeltetem a bűn kategóriáját, hanem mint a nehezen meghatározható erkölcsiségre hivatkozó – a mindennapokban ma is gyakran használatos – ítéletalkotás egyik alkotóelemét.

9 Itt elsősorban az érintettek egyéni döntéskészségére utalok (ami talán hangsúlyosabb az egyéni kívüli tényezőknél): azaz egyéni döntés eredménye, hogy valaki nyilvánosságra hozza-e magánügyét (mert nem kötelező), vagy hogy él-e jogaival.

Meleg helyzet Magyarországon

1997-ben magyar reklámszakemberek közreműködésével dokumentálódhatott a homoszexualitás Tóth László kutatásában is vizsgált magyarországi jelentésváltozatainak gyakorlati alkalmazása. Az év végén az történt ugyanis, hogy az Önszabályozó Reklám Testület Etikai Ad Hoc Bizottsága állást foglalt: a Budapest Lambda Meleg Baráti Társaság egyes AIDS prevenciók célzatú plakátjai sértik a Magyar Reklámetikai Kódexben szereplő normák némelyikét. A normasértés megállapításának indoklásában egy pszichiáter független szakértői különvéleményének szentelték a legnagyobb teret.

A nyolctagú bizottság egyhangúan jutott arra a megállapításra, hogy a plakátok terjesztése többek között sértené a Magyar Reklámetikai Kódex 3. és 4. cikkelyében szereplő alapelveket, melyek a következőképpen foglalhatók össze: „A reklámozásban követni kell a társadalom általánosan elfogadott erkölcsi-etikai normáit, valamint a közízlést”, és a reklám nem tartalmazhat olyasmit, ami mindezeket sértené.¹⁰ Az állásfoglalás indoklásában pedig első helyen arra hivatkoztak, hogy ez a „reklám – figyelembe véve célcsoportját, a hirdetés tartalmát és témáját – sérti a közízlést”, ezért megjelentetése többek között „... megingathatja a reklámtevékenységbe vetett közbizalmat”.

Ezek szerint a szóban forgó *ad hoc* bizottság tagjai birtokában voltak valamilyen különleges tudásnak, s döntésüket a közízlés és egyfajta „közerkölcs” nevében és védelmében hozhatták meg. Az említett fogalmakat ugyanis nem határozták meg közelebbről, hanem magától értetődő módon használva, mintegy kisajátították azokat: „a közízlés a mi ízlésünk”, „általánosan elfogadott norma az, amit mi elfogadunk”. A hivatkozások alapján tehát elég nehéz lenne konkrétan megfogalmazni, mi volt a baj a kifogásolt reklámanyaggal.

A reklámszakemberek által megfogalmazott különvéleményekben azonban kétszer is utaltak a meleg szervezet által tervezett plakátterjesztés „homoszexualitásszimpatia-kampány”, illetve „melegpropaganda” jellegére. A reklámetikai bizottság szakértő pszichiáttere pedig többek között arra is kitért, hogy mivel „a közterületen mindenütt jelen lévő plakátok azt a tévhitet kelthetnék, hogy a homoszexualitás mindenütt jelen lévő, napjainkra jellemző, általánosan elterjedt szexuális irányultság, károsan befolyásolhatná, nemkívánatos irányba terelhetné az ifjúság pszichoszexuális fejlődését”; ezenkívül mindenképpen elkerülendőnek tartotta, hogy a plakátokon terjesztőként szerepeljen a „meleg baráti társaság” megnevezés, ami – szerinte – tisztességtelen és provokatív szándékot feltételező „ízléstelen és komolytalan konnotációjú megjelölés”.

A közelebbről meg nem határozott közízlésről és társadalmi normákról mindezek alapján csak annyi deríthető ki, hogy sérülésük a homoszexualitással hozható összefüggésbe. A bizottsági állásfoglalás üzenete így önmagában az lett volna, hogy a homoszexualitás, mely ebben a kontextusban kisebbségi devianciaként értelmeződik, sérti a társadalom „közerkölcsét” és az ehhez kapcsolódó normákat. Csakhogy a döntéshez csatolták egy pszichiáter szakvéleményét, ami azt jelzi, hogy valószínűleg maguk is elégedetlenek voltak az általuk felvontatott üres „közfogalmak” legitimáló erejével.

Az „orvosi-biológiai tények” végső érvként való szerepeltetése a homoszexualitással kapcsolatban nem ismeretlen gyakorlat Magyarországon. Például a „fajtalanság” elkövetésére vonatkozó – 1978 óta nem hatályos – 1961. évi V. törvény miniszteri indoklásában ezt

¹⁰ Az idézetek az ügyvel foglalkozó bizottsági ülés jegyzőkönyvéből valók, és a Lambda Budapest Meleg Baráti Társaság ügyvivőjének közlése és hozzájárulása alapján használom őket.

találjuk: „Az orvosi megfigyelések kimutatták, hogy még a szerzett homoszexualitás esetén is, és azoknál a terhelteknél is, akik meg akartak szabadulni attól, a legmondosabb terápia is csak egészen ritkán hozta meg a kívánt eredményt. A homoszexualitás tehát biológiai jelenség, amelynek bűncselekménnyé nyilvánítása ennél az oknál fogva helytelen” (Linczényi 1977: 134).

A kisebbségi deviancia értelmezése tehát a pszichiátriai érvek latbavetésével olyan állapot leírásává egészült ki, amely kártékony, némileg kóros és valószínűsíthetően ragályos, és amit szinte bűn – de legalábbis tisztességtelen dolog – lenne plakátok segítségével (is) terjeszteni. A homoszexualitás jelentésváltozatai közül ebben a példaként hozott magyarországi esetben is a hagyományos negatív megítéléstípusok domináltak: deviancia, betegség, tisztességtelenség. Bár az is lehet, hogy ezekben a reklámszakemberekben nem is tudatosult szakmainak nevezett kifogásaik homofób jellege, ami azt jelezheti, hogy a homoszexualitás elutasítása a viszonylag liberálisnak mondható jogi szabályozás ellenére továbbra is benne van a magyar társadalom levegőjében.

Zárszó a homoszexualizálás tudományának magyarországi lehetőségeiről

A társadalmilag és kulturálisan meghatározott kategóriák választékából a gyakorlati tapasztalatok alapján a homoszexualitás bűnként, betegségként és normasértésként való definíciói tűnnek Magyarországon a legnagyobb hatásúaknak. Így a homoszexualizálás magyarországi tudománya, ha volna, elsősorban ezekhez a kategóriákhoz kötődne, és interdiszciplináris módon működne, vagyis különböző szaktudományos – elsősorban orvostudományi, társadalomtudományi és erkölcsstani – érveket vizsgálna és egyítene tárgyá minél kimerítőbb feltérképezése és elemzése érdekében. A homoszexualizálás tudományának legjellegzetesebb ismertetőjegye a témaválasztása lenne, mert elsősorban nem a homoszexualitásra és a homoszexuálisokra, hanem az azt/öket létrehozó társadalmi és tudományos folyamatokra koncentrálna.

Azok a nézetek azonban, amelyek a homoszexualitást magánügynek vagy alapvető emberi jognak tekintik, kívül rekednének a homoszexualizálás tudományának érdeklődési körén, mivel hiányzik belőlük az a feszültségteremtő dichotómia – jó/rossz, egészséges/beteg, normális/abnormális, helyes/helytelen –, amely ebben a kontextusban általánosan a tudományos érdeklődés motorjának látszik. A homoszexualitás magánügyként való megfogalmazása ugyanis azt jelzi, hogy megszűnik a homoszexualitás dokumentálásának társadalmi kényszere, és a kényszeres társadalmi figyelem lankadásával a „magánhomoszexualitás” visszasüllyedhet a békés névtelenségbe. A homoszexualitás emberi jogi megközelítése pedig szintén a megnevezések közti békés átmenet lehetőségéhez ragaszkodik: senkit ne érhessen hátrány csupán önmeghatározása miatt.

Végül: egy, a homoszexualizálás alternatíváit átfogó elméleti tudománytól megkülönböztetendő lenne a homoszexualizálás gyakorlati tudománya, vagyis a meleg identitású emberek homoszexualitással kapcsolatos gyakorlati tudása. Ilyen kontextusban a homoszexualizálás (elméleti) tudományának „társtudománya” a homoszexualitás egyfajta „társadalmi antropológiája” lehetne, melynek főszereplői a meleg világ „bennszülöttei” és „etnográfusai” (vö. Szabó 1994). Ebben az összefüggésben a bennszülöttek megnyilatkozásaiban és cselekedeteiben megnyilvánuló tapasztalati tudásnak és az etnográfus „hozott” modelljeinek¹¹ összeil-

¹¹ Ebben az írásban szinte kizárólag ezeknek a „hozott” modelleknek az összetevőivel és változataival foglalkoztam.

lesztése lenne a fő cél. Ennek azonban mindenképpen számolni kellene – az alkalmazandó etnográfiai módszerek szinte automatikus következményeként – a *félreismerés*¹² veszélyével.

Hivatkozott irodalom

- Bayer, Ronald (1981): *Homosexuality and American Psychiatry. The Politics of Diagnosis*. New York: Basic Books.
- Becker, Howard (1963): *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: Free Press.
- Bourdieu, Pierre (1990): *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Buda Béla (1978): Adalékok a férfi homoszexualitás etiológiájához és pszichodinamikájához. In *Magyar Pszichológiai Szemle*, 4: 322–339.
- Buda Béla (1997): *A szexualitás lélektana*. Budapest: MAPET.
- Bullough, Vern és Bonnie Bullough (1977): *Sin, Sickness, Sanity. A History of Sexual Attitudes*. New York: Meridian.
- Cass, Vivienne C. (1984): Homosexual Identity: A Concept in Need of Definition. In *Journal of Homosexuality*, 9(2/3): 105–126.
- Czeizel Endre (1995): A balul sikerült szexuális orientáció. In *Magyar Nemzet*, augusztus 22.
- De Cecco, John P. és Michael G. Shively (1984): From Sexual Identity to Sexual Relationship: A Contextual Shift. In *Journal of Homosexuality*, 9 (2/3): 1–22.
- Fluckiger, Fritz (1975): Criteria for treatments in homosexuality. Kiadatlan kézirat, idézi Tripp 1975: 230.
- Foucault, Michel (1996 [1976]): *A szexualitás története. A tudás akarása*. Ádám Péter ford. Budapest: Atlantisz.
- Freud, Sigmund (1963 [1935]): Letter to an American Mother. In *The Problem of Homosexuality in Modern Society*. H. M. Ruitenbeek szerk. New York: E. P. Dutton.
- Freud, Sigmund (1949): *Civilization and Its Discontents*. London: Hogarth Press.
- Haire, Norman (1952 [1938]): *Sexual Anomalies and Perversions. Physical and Psychological Development, Diagnosis and Treatment*. A Summary of the Works of the Late Prof. Dr. Magnus Hirschfeld. London: Encyclopaedic Press.
- Katz, Jonathan Ned (1995): *The Invention of Heterosexuality*. New York: Dutton.
- Lemert, Edwin (1975): *Human Deviance, Social Problems, and Social Control*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Linczényi Adorján (1977): A homoszexualitásról. In *A szexuális élet zavarai*. Összeállította Linczényi Adorján, Radnai B. és Vikár Gy. Budapest: Medicina.
- Marcuse, Herbert (1969): *Eros and Civilization*. London: Sphere Books.
- Matza, David (1969): *Becoming Deviant*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- McIntosh, Mary (1992 [1968]): The Homosexual Role. In *Sociology of Homosexuality*. W. R. Dynes szerk. New York.
- Merton, Robert (1938): Social Structure and Anomie. In *American Sociological Review*, *(3): 673–682.
- Merton, Robert (1968): *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
- Plummer, Kenneth (1975): *Sexual Stigma: An Interactionist Account*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Szabó Judit (1994): Belsőszülöttek és etnográfusok. Megír(hat)atlan könyv a homoszexualitásról. In *BUKSZ*, 6(4): 426–430.
- Szasz, Thomas (1971): *The Manufacture of Madness. A Comparative Study of the Inquisition and the Mental Health Movement*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Tóth László (1994): A modern kori homoszexualitás néhány kérdése. In *A homoszexualitásról*. Tóth László szerk. Budapest: T-Twins.
- Tripp, C.A. (1975): *The Homosexual Matrix*. New York: McGraw-Hill.
- Weeks, Jeffrey (1989): Against Nature. In *Homosexuality, Which Homosexuality?* International Conference on Gay and Lesbian Studies, 199–214. Amsterdam: Uitgeverij An Dekker – Schorer.

12 A Pierre Bourdieu által használt „misrecognition” értelmében (vö. Bourdieu 1990).